

Vakbondsleden en vakbondsdemocratie

De toekomst van de vakbeweging staat volop in de belangstelling. De economische en maatschappelijke veranderingen zorgen ervoor dat traditionele steunpunten verdwijnen. De discussie over de positie van de bonden gaat voor een belangrijk deel over veranderingen in het beleid. Een centrale vraag is of overgegaan moet worden op een meer cliëntgerichte benadering.

Dit artikel laat zien dat een dergelijke heroriëntatie ook consequenties voor vakbondsdemocratie heeft. Het blijkt dat klassebewustzijn een positieve invloed uitoefent op deelname aan vakbondsactiviteiten en de mogelijkheden van democratisering van de vakbond. Het volgen van de opvatting van de leden, in de vorm van een sterkere cliëntbinding, kan een vermindering van de democratie tot gevolg hebben.

Het boek van Robert Michels (1969) over de interne structuur van de Duitse sociaal-democratische partij voor de Eerste Wereldoorlog is een baanbrekend werk, omdat hiermee het probleem van organisatie-democratie voor het eerst min of meer systematisch aan de orde kwam. Voor wie enigszins thuis is in deze materie, is de 'ijzeren wet van de oligarchie' allicht geen onbekende. Na de Tweede Wereldoorlog en vooral in de jaren vijftig, is het boek van Michels – in de eerste plaats via het intussen klassieke *Union Democracy* (Lipset e.a., 1956) – het studieterrein van de interne vakbondsdemocratie gaan beheersen. Deze studies beperkten zich echter, met Michels als referentiepunt, meestal tot een verificatie of falsificatie van zijn 'ijzeren wet'. Als gevolg van deze probleemdefinitie – 'oligarchie of democratie' – ging slechts weinig aandacht naar de mogelijkheden van vakbondsdemocratisering (Gouldner, 1976). De oligarchie-these heeft ook op andere vlakken van de theorievorming rond vakbonden een belangrijke invloed gehad. Doelmatigheid in hun optreden en centralisering in de besluitvorming en belangenarticulatie bleken meestal immers samen te vallen (Bundervoet, 1974 en 1983, blz. 226; Bracke, 1978, blz. 145; Hyman, 1971, blz. 224 en 1981, blz. 74-106; Van de Kerckhove, 1979, blz. 179 e.v.). Deze vaststelling heeft de aanzet gegeven tot onder-

zoek rond 'neo-corporatisme', de macrovariant (zie Berger, 1981 en Jacobi e.a., 1986 voor overzichten), en theorieën rond 'collectieve actie', de meso- en microvariant (zie Olson, 1966 en Crouch, 1982). In deze theoretische perspectieven zijn leden vooral 'cliënten', voor wie de vakbonds aansluiting de vorm krijgt van een privé-verzekeringscontract.

In dit artikel¹ wordt geprobeerd vanuit een ander perspectief te werk te gaan, door parameters aan te geven waarbinnen democratiseringsprocessen zich afspelen. In het eerste deel wordt dieper ingegaan op enkele theoretische problemen die zich stellen bij vakbondsonderzoek en worden oplossingen gesuggereerd. Daarna wordt verslag gedaan van een empirisch onderzoek naar de relatie tussen sociaal bewustzijn en vakbondsdemocratie dat plaats vond in een Belgische vakbondscentrale. In een concluderende paragraaf zullen de resultaten van dit onderzoek in een breder kader geëvalueerd worden en zullen enkele bijkomende onderzoeksvragen gesteld worden.

Drie knelpunten

De literatuur bespreken die sedert het boek van Michels is verschenen, is allesbehalve een sinecure. Toch kunnen, via een selectief overzicht, een drietal belangrijke theoretische problemen die zich bij het onderzoek naar vakbondsdemocratie stellen, in kaart gebracht worden.

1. Dergelijke onderzoeken vertonen de neiging het verband tussen interne vakbondsdemocratie

* Bob Hancké is als socioloog verbonden aan het Centrum voor Sociologie van de Vrije Universiteit van Brussel. Hij is tevens lid van TESA, een werkgroep van de VUB die zich met arbeidsproblemen bezighoudt.

en het functioneren van vakbonden in de structuur van arbeidsverhoudingen te onderschatten. Meestal wordt uitgegaan van een impliciete *ceteris-paribus*-formule, waardoor aan de interne organisatie van vakbonden een (relatief) autonoom statuut wordt toegekend. Vakbondsstudies vallen dan ook op door hun sterk a-historische bias, waardoor het (soms cruciale) verband tussen evoluties op het niveau van de arbeidsverhoudingen en de interne ontwikkelingen naar de achtergrond verschuift of zelfs totaal genegeerd wordt. Wat dan bestudeerd wordt, is het 'bestaan' van vakbondsdemocratie en niet de relatie met externe processen die aan wijzigingen in het democratisch functioneren vooraf kunnen gaan².

2. De invalshoek van de onderzoeker. Schematisch zijn er twee 'scholen' te onderscheiden. In de eerste worden vooral institutionele aspecten beklemtoond, waarvan de gehanteerde democratiebegrippen rechtstreeks zijn afgeleid (zie bijv. Edelstein en Warner, 1975; Flanders, 1977, blz. 46-50; Van Doorn, 1978). Lipset e.a. (1956, blz. 13) definiëren democratie als de institutionalisering van oppositie binnen de vakbond, Martin (1968, blz. 207) als het bestaan van politieke fracties en Edelstein (1967, blz. 19) heeft het over 'close elections', d.w.z. een reële competitie voor het leiderschap (zie ook Edelstein en Warner, 1975, blz. 4; Anderson, 1978, blz. 278). Hoewel institutionele elementen zeker van belang zijn, lijkt het toch bedenkelijk om een complex en dynamisch begrip als democratie op een dergelijke statische, unidimensionele en formele manier op te vatten (zie ook Sartori, 1968).

De tweede 'school' vertrekt precies van deze opmerking. Daarin verschuift de aandacht naar meer informele aspecten, nl. de interacties tussen groepen binnen de vakbond (zie bijv. Bundervoet, 1977). Binnen zo'n kader wordt dus ook meer gekeken naar de formele en informele participatiekanalen. De voornaamste kritiek op de institutionele benadering is immers dat daar slechts de uitingen van de ledenparticipatie bestudeerd worden en niet de participatie zelf (Erbès-Seguín, 1971, blz. 16 e.v.; Hemingway, 1978, blz. 5-7; Nicholson, 1978, blz. 36-38; Nicholson e.a., 1981; Ramaswamy, 1977, blz. 470 e.v.).

Deze discussie heeft trouwens een nogal artificieel karakter omdat, zowel in het ene als in het andere geval slechts één zijde van democratiseringsprocessen wordt belicht. Instituten zijn immers slechts zinvol te beschouwen als relatief stabiele en gelegitimeerde uitingen van inter-

actiepatronen tussen individuen of groepen.

3. Dit probleem bij de studie van vakbondsdemocratie hangt nauw samen met de hierboven besproken uitgangspunten. In nogal wat onderzoeken concentreren de auteurs zich vooral (of uitsluitend) op de interne dynamiek en wordt vakbondsdemocratie gezien als het loutere resultaat van deze interne processen. De omgeving van vakbonden, de structuur van arbeidsverhoudingen waarbinnen zij als belangenorganisaties optreden, wordt slechts zelden ter sprake gebracht en vormt in het beste geval een soort 'decor' waartegen de interne processen zich afspelen. Theoretisch lijkt dit echter geen vruchtbare werkwijze te zijn, omdat de interne organisatie van vakbonden een functie is van de marges die daaraan door de omgeving worden opgelegd (Hyman en Fryer, 1977; Von Beyme, 1980).

Deze problemen met het vakbondsonderzoek maken duidelijk dat op een aantal vlakken theoretische heroriëntaties moeten plaatsvinden. Dit is slechts mogelijk door democratiseringsprocessen te koppelen aan veranderingen in de omgeving van vakbonden. De vraag dient bijv. gesteld welke invloed economische recessies, nieuwe technologieën, de 'crisis in de arbeidsverhoudingen', flexibiliteitsingrepen e.d. kunnen hebben op de interne organisatie van vakbonden en daardoor op hun democratisch functioneren. Daarnaast kan ook aandacht gaan naar evoluties in de samenstelling en het houdingenpatroon van de leden en de invloed daarvan op de interne vakbondsorganisatie.

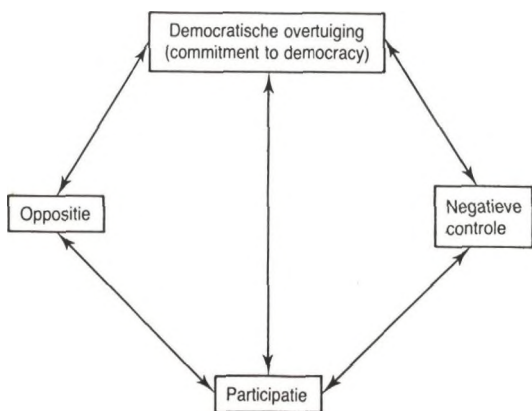
Samengevat lijkt het dus zinvol het sociaal-economisch, politiek en historisch kader in de theoretische schema's op te nemen en de onderzoeksaandacht te richten op de wisselwerking tussen de arbeidsverhoudingen en de positie van werknemers resp. vakbonden daarin. Op die manier verschuift de probleemstelling van louter interne dynamieken naar de wisselwerking tussen wijzigingen in de vakbondsorganisatie en evoluties in de omgeving. Vakbondsdemocratie kan bovendien, zoals hierboven al is betoogd, niet unidimensioneel worden opgevat. Het is ook frappant dat in veel vakbondsdemocratiestudies de leden slechts beschouwd worden als een van de voorhanden zijnde 'resources' en dat het gewicht van hun inbreng in democratiseringsprocessen zeer laag geschat wordt. Toch dienen o.i. ook variaties binnen de ledengroep in rekening gebracht te worden om een correct beeld te krijgen van de problematiek.

Met deze bedenkingen in het achterhoofd moet dus worden gezocht naar een theoretisch schema dat de interne processen op een multidimensioneel niveau benadert en tegelijkertijd de mogelijkheid biedt om relaties te leggen met andere elementen van de arbeidsverhoudingen, zoals sociaal bewustzijn in dit onderzoek. Een dergelijk schema wordt ons geboden door Nicholson e.a. (1981, blz. 12-21). Zij beklemtonen het procesmatige karakter van vakbondsdemocratie en onderscheiden vier dimensies die van belang zijn bij de wetenschappelijke studie ervan.

Vooraleer over te gaan tot een oriënterende bespreking van deze dimensies — participatie, oppositie, negatieve controle, en 'commitment to democracy' — is een korte bedenking op zijn plaats. Uit de uiteenzetting van Nicholson e.a. kan worden afgeleid dat zij geen orde vaststellen tussen de verschillende dimensies, m.a.w. dat een gelijk gewicht wordt toegekend aan de verschillende dimensies.

Zonder participerende leden worden de andere dimensies echter inhoudsloos (Ramaswamy, 1977, blz. 470). We zouden daarom de volgende structuur willen voorstellen: participatie vormt de basis waarop de andere elementen zich kunnen ontwikkelen. Dit kan gaan via conflict of oppositie enerzijds, of via negatieve controle (d.i., het onttrekken van steun aan beslissingen en weigeren deze te implementeren) anderzijds. Bovendien moet in een vakbond een dominant normatief patroon heersen dat deze democratiematen legitimeert (figuur 1 verduidelijkt deze discussie). Bij de presentatie van de verschillende dimensies zal deze volgorde dus worden gerespecteerd.

Figuur 1. Vakbondsdemocratisering

Bij *participatie* gaat het om de deelname van leden in de vakbondsstructuren (zie Nicholson e.a., 1981, blz. 17-19). Maar een verregaande participatie van de leden zegt erg weinig over de manier waarop zij participeren: gaat het om een ratificatie van genomen beslissingen, of zijn meer actief-voluntaristische elementen ook belangrijk (Carew, 1976, blz. 22)?

Naast participatie wordt *oppositie* onderscheiden als een dimensie van vakbondsdemocratie (Nicholson e.a., 1981, blz. 19-21). *Oppositie*, *oppositievorming*, *conflict*, *fracties*, *tendensen* e.d. zijn in de sociologische literatuur steeds terugkerende termen die in sommige gevallen zo sterk op het voorplan staan dat de evaluatie van vakbondsdemocratie daarvan volledig afhankelijk wordt. Ondanks de hierboven geleverde kritiek op deze (unidimensionele) benadering, is het belang van de *oppositie*- (of *interne conflict*)dimensie groot. Over bepaalde beleidsopties zijn immers discussie en controversen noodzakelijk. Niet alleen kan daarop een impuls tot participatie volgen, omdat conflicten groepslidmaatschappen en -bewustzijn verduidelijken, maar ook omdat machts-, gezags- en invloedsstructuren en -verdelingen zich het duidelijkst uiten langs conflicten. Het begrip mag dus zeker niet verwaarloosd worden, maar de 'institutionele' component (geinstitutionaliseerde oppositie) dient verlaten te worden en vervangen door een minder formalistische opvatting, nl. gelegitimeerde oppositie.

Voor het begrip *negatieve controle* is het theoretische uitgangspunt wat Giddens (1982) 'the dialectic of control' noemt. Elke machtsrelatie impliceert een 'heerser' en een 'beheerste', die elkaars respectieve posities definiëren en waarbij elk maar begrepen kan worden in het licht van het bestaan van de andere. *Negatieve controle* wijst dan op het onttrekken van steun aan de genomen beslissingen, wanneer deze niet in overeenstemming zouden zijn met gehanteerde principes en, aansluitend, de niet-implementering door de leden van deze beslissingen (Nicholson e.a., 1981, blz. 14-17). Eldridge (1977, blz. 178) maakt trouwens duidelijk dat deze sociale mechanismen niet alleen betrekking hebben op abstracte principes. Ook bij concrete onderhandelingen over louter materiële eisen, kan de controlerende invloed van de leden hoog zijn, omdat de onderhandelaars geacht worden de vooraf en mede door de leden bepaalde doelen te bereiken. In situaties waarin dit niet gebeurt, kunnen de leden uit de relatie stappen, waardoor de leiders aan macht inboeten. Maar ook leden verliezen een zekere controle op het vakbondsbeleid. Daar-

om is dit voor de leden eerder een 'laatste' mechanisme (Hirschman, 1974, blz. 37 e.v.) dat, om effectief te zijn, parallel dient te verlopen met de formulering van een collectief alternatief, op programmatisch en/of op organisatorisch vlak. Een voorbeeld van deze stelling is te vinden in de Antwerpse dokstaking van 1973, waar een groep havenarbeiders een eigen 'vakbond', Onafhankelijk Havenarbeiders Komitee, oprichtte uit ontevredenheid met de leiding van de vervoersbond (Brepoels, 1981, blz. 75). Een ander, recenter voorbeeld zijn de ontwikkelingen rond de Boel-werf te Temse, waar in 1985 een volledig bedrijf van aansluitingsgewest veranderde na problemen met de politiek van de vakbondsleiding.

De drie democratie-dimensies die hierboven beschreven werden, vormen samen het structurele moment in een democratiseringsproces. Hun impact is echter klein, wanneer zij niet ideologisch ingebed zijn. Regelmatig vinden we in de literatuur dan ook verwijzingen naar normatieve elementen in een democratiseringsproces (bijv. Coleman, 1960, blz. 214; Lipset, 1960, blz. 235). Door Nicholson e.a. (1981, blz. 12-14) worden deze normatieve elementen samengevat onder de term *commitment to democracy*, d.i. het normatieve patroon dat uitingen van democratie (participatie, oppositie en negatieve controle) niet alleen legitimeert, maar ook wenselijk acht. Uiteraard gaat het hier niet om een statisch gegeven, maar om een normenpatroon dat onder invloed van veranderingen in andere dimensies inhoudelijk kan wijzigen. Op die manier wordt dan een legitimeringsbasis geboden voor de andere dimensies, wat op zijn beurt effecten kan hebben op dit normatieve patroon, enz.

Deze discussie kan nu kort worden samengevat. In de eerste plaats dient vakbondsdemocratie als een proces beschouwd te worden. De statische en ahistorische conceptie die de literatuur domineert, moet blijkbaar in vraag gesteld worden en vervangen door een meer dynamische opvatting. Daarnaast is ook de unidimensionele conceptualisering, een ander facet van de vakbonds-democratie-studies, aanvechtbaar. Het vierdimensionele model van Nicholson e.a. is het meest geschikte aanknopingspunt om alternatieven daarvoor uit te werken.

Tenslotte bleek uit de discussie dat de positie van de vakbeweging in de structuur van arbeidsverhoudingen een theoretisch vruchtbaarder uitgangspunt vormt om de studie van vakbonds-

democratie aan te pakken dan een invalshoek die zich vooral op interne processen baseert. Met deze korte samenvatting is meteen het globale onderzoekskader aangegeven voor dit artikel.

Vakbondsdemocratisering en sociaal bewustzijn

De probleemstelling van het onderzoek kan nu, na deze inleidende beschouwingen van meer theoretische aard, verder uitgewerkt worden. We zullen dus meer bepaald nagaan in hoeverre variaties binnen de percepties van de sociaal-economische afhankelijkheidsstructuur waarin werknemers zich bevinden, hun optreden als vakbondsleden wijzigt.

In de (empirische) literatuur over vakbonds-democratisering en sociaal bewustzijn valt op dat er relatief weinig actueel materiaal bestaat dat dieper op dit verband ingaat. Bovendien is, zeker in de Belgische context, nogal wat onderzoeksmateriaal over vakbondsleden niet of moeilijk toegankelijk.³

De fundamentele vraag die ons in het onderzoek bezighield, nl. naar de invloed van bewustzijnsprocessen op de interne democratisering van vakbonden, kan aan de hand van de discussie hierboven worden gespecificeerd. In de volgende paragrafen zal gedetailleerd de relatie tussen sociaal bewustzijn en de vier dimensies worden bekeken. Twee opmerkingen van methodologische aard moeten daarvoor echter nog gemaakt worden. Allereerst dient het exploratief karakter van het onderzoek onderstreept. Onderzoek naar vakbondsdemocratie verloopt immers niet altijd volgens de optimale criteria zoals men die in de handboeken kan aantreffen. Daarom zijn al te verregaande (statistische) conclusies zeer moeilijk. Bovendien worden hier relaties bestudeerd die bij ons weten nog niet (of althans erg weinig) aan bod kwamen in sociaal-wetenschappelijk onderzoek. Ook daarom moet met bepaalde interpretaties voorzichtig worden omgesprongen. Daarnaast behoeft onderzoek naar processen, zoals hier vakbondsdemocratisering, een longitudinale opzet, waarbij evoluties door de tijd heen worden nagegaan. Dit artikel behandelt echter slechts een momentopname, en dus ook slechts één facet van democratiseringsprocessen.

De onderzoeksetting

Het onderzoek ging door in de ambtenarencentrale van de Belgische socialistische vakbondsfederatie ABVV, de Algemene Centrale der Openbare Diensten (ACOD) in het gewest Antwerpen. De ACOD-Antwerpen is intern opgedeeld in 10

deelsectoren, die elk een specifieke ambtenaren-groep organiseren (de onderwijzers, de gemeentebedienden, de postmannen, de spoormannen, enz.).⁴

De ACOD-Antwerpen is op de sociaal-politieke kaart van Vlaanderen een eerder radicaal buitenbeentje. In Antwerpen heerst sedert lange tijd een strijdbare syndicale traditie. De ACOD is immers een centrale die zich tegelijkertijd via een uitgebreid pakket diensten voor de leden en een strijdbaar imago typeert. Waar op nationaal of regionaal (Vlaams) niveau vooral de eerste dimensie, het dienstbetoon (in brede zin) primeert, ligt in het gewest Antwerpen het accent meer op de combativiteit. Dit kan mede van invloed zijn voor de manier waarop de leden hun vakbond beschouwen en evalueren, omdat een radicale vakbond ook meer radicale leden kan genereren. Deze interactie-effecten konden echter a priori niet in de analyse worden betrokken. Er zal dan ook op worden teruggekomen bij de eindevaluatie van het onderzoek.

Voor dit onderzoek werd uit de ledenlijsten van 8 van de 10 deelsectoren een aselechte proportioneel gestratificeerde steekproef van 550 leden getrokken. Naar hen werd in februari 1985 een enquêteformulier gezonden. De globale respons bedroeg ca. 30% (N=160), maar was ongelijk verdeeld over de verschillende deelsectoren. Uiteraard stelt dit problemen i.v.m. de extrapolatiemogelijkheden. Toch kunnen, zoals later zal blijken, wel statistisch significante vergelijkingen worden gemaakt binnen de onderzoekspopulatie.

Sociaal bewustzijn

In het onderzoek werd sociaal bewustzijn geoperationaliseerd aan de hand van drie vragen die samen een ordinale index vormen (zie Vilrocx, 1981, blz. 287 e.v. en Hancké, 1985, blz. 23-46 en 91 e.v. voor uitgebreide discussies over de problemen rond deze operationalisering). De eerste behandelt de perceptie van de sociaal-economische ongelijkheidsstructuur aan de hand van een vraag naar de evaluatie van de welvaartsverdeling. In onze onderzoeksgroep meent 60% dat de welvaart 'onrechtvaardig' verdeeld is. Een tweede vraag heeft betrekking op de (h)erkenning van een belangenoppositie tussen werkgevers en werknemers. Van de ondervraagden meende 80% een fundamentele belangentegenstelling te onderkennen. De derde vraag, tenslotte, behandelt het actief-voluntaristisch nastreven via politieke organisaties van sociaal-economische veranderingen waardoor de betrekkingen tussen arbeid en

kapitaal op een andere wijze georganiseerd worden. Hiervoor werd een algemene indicator gehanteerd, met name het stemmen op politieke partijen die in principe tot een andere dan de bestaande sociaal-economische structuur wensen te komen. Ca. 80% van de respondenten zou op een 'linkse' partij (SP, KP, PVDA, SAP) stemmen. De indexconstructie van Vilrocx volgend, betekent dit dat bij 45% van de ondervraagden (N=68) een sterk ontwikkeld klassebewustzijn aanwezig was, d.w.z. dat zij de welvaartsverdeling onrechtvaardig achten, een fundamentele tegenstelling zien tussen werkgevers en werknemers en tenslotte op een linkse partij stemmen. Omwille van deze bijna gelijke spreiding van de bewustzijnsniveaus (45%–55%) kunnen dus statistisch significante vergelijkingen tussen de twee contrastgroepen worden gemaakt. De indruk bestaat trouwens dat de leden die laag scoren op de index, om een aantal redenen (politieke keuze e.d.) ook nog tot de meer 'bewuste' leden gerekend kunnen worden. De implicaties hiervan zijn vrij duidelijk: als de steekproef representatief was, zouden de contrasten tussen de bewustzijnsniveaus nog duidelijker zijn geweest. Dan worden immers de extremen van de laag bewuste leden opgewarderd.

Verder blijkt uit onze analyse dat belangrijke achtergrondvariabelen min of meer gelijk verdeeld zijn over de twee groepen. Allebei de groepen bestaan voor ca. 70% uit mannen, de gemiddelde leeftijd bedraagt ongeveer 36 jaar bij de leden die hoog scoren op de bewustzijnsindex en ongeveer 39 jaar voor de anderen en de duur van het vakbondslidmaatschap verschilt evenmin betekenisvol: gemiddeld 13 jaar bij de sterk klassebewuste leden en 14 jaar bij de anderen. Ook het opleidingsniveau is ongeveer gelijk. In de beide contrastgroepen heeft ca. 37% hoger onderwijs gevolgd en voor de andere onderwijsniveaus zijn geen significante verschillen te vinden.

Tenslotte blijkt dat over de belangrijkste syndicale achtergrondvariabelen de verdeling tussen de twee groepen ongeveer gelijk is. In de beide groepen is het aandeel vakbondsafgevaardigden en (zelf gedefinieerde) vakbondsmilitanten ongeveer even groot. Alleen de aansluitingsmotieven van de leden verschillen naargelang de bewustzijnsniveaus. Bij de sterk klassebewuste leden heeft een ideologische motivering de bovenhand (58%), maar ook in de andere groep zijn de ideologische aansluitingsmotieven dominant (37%).

Participatie en sociaal bewustzijn

Participatie in vakbondsorganen is een basisvoor-

waarde voor vakbondsdemocratie (Flanders, 1977, blz. 50). Het is dus van belang een aantal determinanten van participatiepatronen te ontdekken.

De centrale vraag die ons hier zal bezighouden is of een grotere mate van herkenning van de klas-structuur van een samenleving vakbondsleden aanzet tot een verhoogde vakbondsparticipatie. Indien klassebewustzijn inderdaad een meeromvattend waarden- en actiepatroon incorporeert, dan zou dit onder meer moeten blijken uit het participatieniveau. Suggesties in die richting worden in de literatuur wel gevonden, maar krijgen slechts een geringe empirische uitwerking (zie bijv. Lipset e.a., 1956, blz. 79 en 207). We verwachten dus dat sterk klassebewuste vakbondsleden meer deelnemen in de vakbondswerking, omdat zij menen dat dit een verschuiving in de economische controlestructuren kan genereren (Vilroks, 1981, blz. 285 e.v.). Daarmee leggen zij dan de fundamenten voor een democratiseringsproces binnen de vakbond.⁵ Onze hypothese is dan de volgende: vakbondsleden met een hoog klassebewustzijn participeren *meer* en *anders* dan de andere leden. Om dit te weten te komen werd een participatieschaal opgesteld, die loopt van het 'laagste' niveau (stemmen in vakbondsverkie-

zingen) naar het 'hoogste' (woord voeren tijdens vergaderingen) (Nicholson e.a., 1981, blz. 85-90). In tabel 1 worden de gegevens gepresenteerd.⁶

Systematisch scoren sterk klassebewuste leden hoger op de verschillende niveaus. Alleen het 'bespreken van een probleem met een vakbondsafgevaardigde' wijkt af van dit patroon. Dit wijst erop dat deze groep leden een representatieve democratie via vakbondsafgevaardigden minder belangrijk acht en zelf de problemen te berde brengt, bijv. op algemene ledenvergaderingen, andere vakbondsvergaderingen of meetings. Na deze algemene vaststellingen kunnen we enkele meer specifieke participatie-aspecten bestuderen. Aan de respondenten werd de vraag gesteld of zij regelmatig posten tijdens stakingen. Hier verwachten we eveneens een rechtstreeks verband te vinden met bewustzijnsniveaus. Uit de gegevens blijkt dat eenderde van alle respondenten af en toe of regelmatig meedoet met stakersposten. Bij de leden die hoog scoren op de bewustzijnsindex stijgt dit aantal tot ongeveer de helft, en bijna een kwart onder hen (22%) neemt 'meestal' of 'altijd' deel aan de stakerspiketten. Bij de andere leden is dit laatste slechts 14%, terwijl meer dan driekwart 'nooit' post bij stakingen.

Tabel 1. Vakbondsparticipatie en sociaal bewustzijn*

	<i>Hoog klasse- bewustzijn</i>	<i>Laag klasse- bewustzijn</i>	<i>Totaal</i>
Stemmen in vakbondsverkiezingen (gamma = 0.16)	27%(18)	21%(17)	24%(35)
Vakbondsmettings bijwonen (gamma = 0.33)	57%(39)	40%(33)	48%(72)
Algemene ledenvergadering bijwonen (gamma = 0.44)	56%(37)	33%(28)	43%(65)
Probleem met afgevaardigde besproken (gamma = -0.52)	43%(27)	61%(49)	53%(76)
Vakbondsvergadering op werk bijgewoond (gamma = 0.17)	44%(28)	36%(29)	40%(57)
Actie binnen centrale gevoerd (gamma = 0.28)	21%(13)	13%(10)	16%(23)
Tijdens vergadering woord gevoerd (gamma = 0.16)	17%(11)	13%(11)	15%(22)

* Alleen de positieve antwoorden zijn gegeven in deze tabel. De associatiecoëfficiënt gamma, die de 'consistentie' in de antwoorden meet, is telkens berekend op de (ingebeelde) 2x2-tabel, waarin de positieve en negatieve antwoorden per item zijn opgenomen.

Daarnaast hebben we nog drie andere indicatoren gebruikt om de deelname in de vakbondsstructuren te onderzoeken. De eerste peilt naar de aanwezigheid op vergaderingen op verschillende niveaus van de vakbondswerking. Drie niveaus werden zo onderscheiden: de werkplaats, de subsector in de vakcentrale en de centrale zelf. Tabel 2 geeft de verdeling van de resultaten. Er werd vertrokken van de hypothese dat de leden die laag scoren op de bewustzijnsindex een relatief sterkere identificatie zouden vertonen met de vakorganisatie op het directe niveau, nl. de plaats waar zij werken, terwijl bij sterk klassebewuste leden vooral hogere syndicale niveaus (d.i. de sector en de centrale) interesse wekken. Het is immers op die niveaus dat een ruimere taakdefinitie van vakbonden mogelijk en relevant wordt. Vooral op het niveau van de centrale zou dus de relatieve participatie van de leden met een hoog klassebewustzijn hoger zijn.

De gegevens wijzen uit dat het verband niet zo lineair is. Voor alle leden wordt de vakbondswerking in de eerste plaats op de werkplaats (dienst, school, bedrijf) gesitueerd. Na dichoto-

misering naar hoge en lage participatiescores worden wel meer betekenisvolle verschillen duidelijk. Vakbondsleden met een sterk ontwikkeld klassebewustzijn participeren wel overal meer, en het verband wordt trouwens lichtjes sterker als het syndicale niveau 'stijgt'.

Een tweede indicator die gehanteerd werd, had betrekking op de frequentie van praten over vakbondszaken op het werk. Goldthorpe e.a. menen dat dit een belangrijk (informeel) participatiemedium is. De cijfers die wijzen op 'apathie' van vakbondsleden (bijv. de geringe deelname aan vergaderingen) zouden door de introductie hiervan sterk gecorrigeerd worden (Goldthorpe e.a., 1970, blz. 104-105). Uit tabel 3 blijkt dat voor onze onderzoeksgroep deze hypothese opgaat. Lage deelname in vergaderingen wijst m.a.w. niet altijd op apathie bij de vakbondsleden.

Een laatste relevante indicator wordt gevormd door de non-participatie. Vooral de vraag of non-participatie een gevolg is van omstandigheden buiten het lid om of eerder van een keuze die het

Tabel 2. Deelname aan vakbondsvergaderingen op verschillende syndicale niveaus en sociaal bewustzijn*

	<i>Hoog klasse- bewustzijn</i>	<i>Laag klasse- bewustzijn</i>	<i>Totaal</i>
Werkplaats (gamma = 0.13)	41%(27)	35%(38)	38%(55)
Sector (gamma = 0.38)	36%(24)	20%(16)	28%(40)
Centrale (gamma = 0.27)	25%(16)	16%(13)	20%(29)

* Er werd gedichotomiseerd naar hoge ('meestal', 'altijd') resp. lage ('nooit', 'soms') participatie. In de tabel staan alleen de scores voor hoge participatie. Gamma werd telkens op de (ingebeelde) 2x2-tabel berekend.

Tabel 3. Praten met collega's over vakbondszaken en sociaal bewustzijn

	<i>Hoog klasse- bewustzijn</i>	<i>Laag klasse- bewustzijn</i>	<i>Totaal</i>
Hoge frequentie	42%(30)	27%(24)	34%(54)
Lage frequentie	56%(37)	66%(60)	61%(97)
Geen interactie	4%(3)	6%(5)	5%(8)
	100%(71)	100%(89)	100%(160)
			gamma = 0.28

lid zelf maakt, is belangrijk. De eerste vorm van non-participatie werd gemeten, door vier vragen die te maken hebben met de on-'mogelijkheid' om deel te nemen aan vakbondsvergaderingen (plaats, tijdstip e.d.). Daarna werden drie vragen gesteld waarin een meer voluntaristische dimensie centraal stond ('vrijwillige' non-participatie). De gegevens wijzen uit dat de 'onvrijwillige' non-participatie in het algemeen lager ligt bij leden met een hoog klassebewustzijn, wat erop wijst dat deze leden zich meer moeite getroosten om vergaderingen bij te wonen (zie ook Nicholson e.a., 1981, blz. 93 e.v.). Een parallelle conclusie kan bij de 'vrijwillige' non-participatie worden getrokken.

De belangrijkste conclusie die uit deze gegevens getrokken kan worden is de volgende: het participatiepatroon van hoog resp. laag klassebewuste vakbondsleden is duidelijk verschillend. De formele en de informele participatie zijn hoger in de eerste categorie vakbondsleden. Maar de oorspronkelijk nogal lineair voorgestelde relatie tussen sociaal bewustzijn en vakbondsparticipatie doet afbreuk aan de complexiteit van de houdingen- en actiepatronen. Bij *alle* leden ligt de nadruk op de onmiddellijke werkomgeving. Vakbonden zijn dus niet alleen een belangrijk element van de arbeidssituatie, maar de deelname in de vakbondswerking beperkt zich in veel gevallen ook tot dit niveau.

Samengevat kan uit deze gegevens worden afgeleid dat, bij gelijke participatiemogelijkheden, hoog klassebewuste leden hiervan inderdaad meer gebruik maken. Hetzelfde geldt voor een andere dimensie: ook als de formele participatiemogelijkheden eerder beperkt (zouden) zijn, stellen we vast dat hoog klassebewuste leden sneller dan andere leden zelf kanalen opzetten om informatie over de vakbondswerking en de meningen van andere leden te verzamelen. In beide gevallen wordt een belangrijke basis gelegd voor democratiseringsprocessen in de vakbond, omdat deelname in de vakbondsstructuren een *conditio sine qua non* is voor democratisering.

Oppositie en sociaal bewustzijn

Interne oppositie hebben we omschreven als elke vorm van min of meer georganiseerde kritiek op het vakbondsbeleid (Undy en Martin, 1984). Ook hier menen we aanwijzingen te kunnen vinden om te veronderstellen dat het bewustzijn van de leden een belangrijke variabele kan zijn in het totstandkomen van een interne oppositionele groep. Klassebewustzijn impliceert immers dat

het vakbondsbeleid niet in termen van kortetermijnperspectieven geëvalueerd wordt, maar wel in functie van een permanent klassenconflict. Dit zal dan ook sneller referentiepunten vormen voor een inschatting van het vakbondsbeleid. De interpretatiekaders van deze leden laten daarom meer ruimte voor oppositionele interne vakbondsactie.

Achtereenvolgens zullen drie elementen van de interne oppositiedimensie bestudeerd worden. Noodzakelijkerwijze dient interne kritiek immers ten minste drie componenten te omvatten. In de eerste plaats een kritiek op de ontwikkeling van het vakbondsbeleid, ten tweede een (bereidheid tot) kritiekformulering, en tenslotte een formele of informele kanalisering van deze kritiek.

Met betrekking tot het eerste element worden items uit een houdingschaal gehanteerd die peilen naar de perceptie en evaluatie van de interne vakbondsorganisatie. Meer bepaald de wijze waarop de vakbondspolitiek tot stand komt, vormde het onderwerp van de drie uitspraken. In het algemeen was de tevredenheid met de manier waarop beslissingen genomen werden groot, maar deze verschilde als uitgesplitst werd naar sociaal bewustzijn. In tabel 4 staan de resultaten gepresenteerd.

Opvallend is de geringe consistentie in de antwoordpatronen. Alhoewel drie keer naar ongeveer hetzelfde werd gepeild, blijken grote verschillen tussen de antwoorden. Sommige resultaten lijken de hypothese te bevestigen waarin een positief verband wordt gelegd, maar dit verband is niet zo sterk en lineair als oorspronkelijk verondersteld werd. Opvallend is daarentegen wel dat een negatieve evaluatie ('oneens') bij hoog klassebewuste leden duidelijk sterker is, wat inderdaad wijst op een actievere, kritische houding.

Een tweede component wordt gevormd door kritiekformulering. Dit betekent in de eerste plaats de bereidheid tot het formuleren van kritiek.

Twee items uit tabel 1 willen we nogmaals hanteren voor deze analyse, nl. de vraag naar 'actie binnen de centrale' en 'het woord voeren tijdens vergaderingen'. Het eerste heeft een duidelijk oppositionele oorsprong, terwijl bij het tweede vooral het bekendmaken van standpunten aan bod komt. In tabel 5 worden de resultaten gepresenteerd.

Daar kan worden vastgesteld dat de bereidheid tot het formuleren van kritiek duidelijk groter

Tabel 4. Kritiek op de manier waarop het vakbondsbeleid tot stand komt en sociaal bewustzijn*

	Hoog klasse- bewustzijn	Laag klasse- bewustzijn	Totaal
<i>1. Leden bepalen in belangrijke mate mee het vakbondsbeleid</i>			
Oneens	23% (12)	13% (9)	17% (21)
Eens	77% (40)	87% (62)	83% (102)
(gamma = 0.35)			
<i>2. Belangrijke beslissingen door zo groot mogelijke groep genomen</i>			
Oneens	25% (14)	15% (10)	20% (24)
Eens	75% (41)	85% (57)	80% (98)
(gamma = 0.31)			
<i>3. Leiding houdt voldoende rekening met de opmerkingen van de leden</i>			
Oneens	33% (18)	29% (16)	31% (34)
Eens	67% (37)	71% (39)	69% (76)
(gamma = 0.09)			

* 'Eens noch oneens' en ontbrekende waarden zijn niet in deze tabel opgenomen.

Tabel 5. Kritiekformulering en sociaal bewustzijn

		Hoog klasse- bewustzijn	Laag klasse- bewustzijn	Totaal
Actie voeren binnen centrale (gamma = 0.28)	Ja	21% (13)	13% (10)	16% (23)
	Nee	79% (48)	87% (69)	84% (117)
		100% (61)	100% (79)	100% (140)
Woord voeren tijdens vergaderingen (gamma = 0.16)	Ja	17% (11)	13% (11)	15% (22)
	Nee	83% (53)	87% (71)	85% (124)
		100% (64)	100% (82)	100% (146)

blijkt te zijn bij klassebewuste vakbondsleden. Toch is het opvallend dat vooral het actievoeren binnen de centrale gecorreleerd is met sociaal bewustzijn. De andere relatie is merkelijk zwaker.

Tenslotte dient de derde component, de potentiële kanalen en organisatie van de kritiek, bestudeerd te worden. Formeel georganiseerde fracties zijn in de bestudeerde vakcentrale, behoudens enkele uitzonderlijke gevallen, geen regel. Informeel min of meer gestructureerde groepen van leden vormen daarom de focus van onze vraagstelling. Hiernaar werd gezocht via de vraag 'hoeveel vrienden buiten uw werk zijn actieve vakbondsleden?' Vriendschap veronderstelt im-

mers een vrij intensief interactiepatroon en een betrekkelijk grote consensus rond enkele centrale waarden (Allan, 1979, blz. 9-18). Op basis daarvan kon worden nagegaan of deze informele structuratie verschilde naargelang de bewustzijnsinhoud. In tabel 6 staan de resultaten gerapporteerd.

De informele structurering en kanalisering van kritiek, gemeten volgens deze variabele, geeft een eigenaardig beeld. In de beide contrastgroepen is het percentage dat *geen* contacten met andere leden heeft even groot. Pas bij het *aantal* vrienden beginnen de groepen zich te onderscheiden. Ongeveer eenvierde van de sterk klassebewuste leden beweert veel vrienden te hebben in de vak-

Tabel 6. Informele groepslidmaatschappen en sociaal bewustzijn

	<i>Hoog klasse- bewustzijn</i>	<i>Laag klasse- bewustzijn</i>	<i>Totaal</i>
Veel vrienden	26%(18)	12%(10)	18%(28)
Sommige	47%(32)	60%(53)	55%(85)
Geen	27%(18)	28%(24)	27%(42)
	100%(68)	100%(87)	100%(155)

(gamma = 0.15)

centrale. Dit geeft aan dat er inderdaad sprake is van een grotere organisatie van de kritiek bij deze vakbondsleden.

Ook de relatie tussen sociaal bewustzijn en interne oppositie loopt ongeveer zoals verondersteld kon worden. Alleen bij de eerste component van interne kritiek, de evaluatie van het beleid, zijn de verschillen minder significant. Gedeeltelijk kan dit gekoppeld worden aan de algemene, relatieve tevredenheid van de leden met de vakbondspolitiek, maar het kan ook een indicatie zijn van een meer algemeen 'ethos'. Op dit punt wordt later nog teruggekomen.

De actieve componenten van de interne oppositie correleren veel sterker met de bewustzijnsinhoud. Sterk klassebewuste leden spelen in deze processen een belangrijker rol dan leden met een laag klassebewustzijn.

Negatieve controle en sociaal bewustzijn

Ook de controle op het vakbondsbeleid via actieve non-participatie is te koppelen aan bewustzijnsprocessen bij vakbondsleden. De relatie tussen sociaal bewustzijn en negatieve controle is echter niet zo eenduidig als verondersteld kan worden. Leden met een meer instrumentele vakbondsorientatie kunnen eveneens hun steun aan beslissingen onttrekken wanneer zij menen dat aan hun eisen niet voldaan is (Eldridge, 1977; Hyman, 1975, blz. 30). Maar in dat geval zou eerder sprake zijn van 'passieve' negatieve controle. Bij sterk klassebewuste vakbondsleden zou de negatieve controle uitgebreider zijn, bijv. door de oprichting van extra-syndicale comités die de legitimiteit van het vakbondsoptreden betwisten (Mandel, 1973, blz. 113-156). De relatie met bewustzijnsprocessen lijkt dus vooral betrekking te hebben op het actieve karakter van de negatieve controle. Bij sterk klassebewuste vakbondsleden zal dit sneller gepaard gaan met de formulering van een collectief alternatief.

Negatieve controle is omschreven als het bein-

vloeden van de beleidsvorming via actieve non-participatie. Een dergelijk abstract begrip is echter moeilijk operationaliseerbaar in vragenlijsten. Observatietechnieken zijn meer aangewezen, en dan is het nog niet vanzelfsprekend dat een geval van actieve non-participatie zich manifesteert in een vakbondscentrale. Iets dergelijks is, voor zover we konden nagaan, in de bestudeerde vakbondscentrale trouwens nog niet voorgekomen. Toch bestaan er andere, parallelle operationaliseringsmogelijkheden.

Aan het begrip negatieve controle kan immers ook een alternatieve organisatievorm worden gekoppeld. Hierboven werd betoogd dat vakbondsleden met een hoog klassebewustzijn sneller structurele alternatieven zouden formuleren. Het voorbeeld van de extra-syndicale stakerscomités werd daarbij aangehaald. Men zou echter ook intra-syndicale alternatieven voor de beleidsvorming en -implementatie als elementen van negatieve controle kunnen beschouwen. Daardoor wijzigt immers de beslissings- en uitvoeringsstructuur in de vakcentrale. De als weinig adequaat ervaren formele besluitvormingsmechanismen worden aangevuld of vervangen door een meer flexibele structuur. Dit laatste is wel reeds voorgekomen in de vakcentrale waar het onderzoek doorging. Tijdens een grote staking in september 1983 werd een actiecomité opgericht dat de praktische organisatie van de staking (posten, ravitaillering, . . .) op zich nam. In de enquête werd de vraag gesteld of de leden dit actiecomité kenden, hoe zij de werking ervan evalueerden, en tenslotte of zij wensten dat bij toekomstige acties de organisatie weer door het actiecomité gebeurt. Iets meer dan 50% van alle ondervraagden kende dit actiecomité. Van degenen die het actiecomité kenden evalueerde ca. 80% de werking positief. Uitgesplitst naar de bewustzijnsniveaus zijn significante verschillen vast te stellen tussen de vakbondsleden.

Tabel 7. Evaluatie actiecomité en sociaal bewustzijn*

	Hoog klasse- bewustzijn	Laag klasse- bewustzijn	Totaal
Werking actiecomité is goed	52%(36)	39%(34)	44%(60)
Werking actiecomité is slecht	12%(8)	9%(8)	10%(16)
Kent actiecomité niet	36%(25)	52%(46)	45%(71)
	100%(69)	100%(88)	100%(157)

* Omdat de evaluatie van het actiecomité geen ordinale schaal is, kan gamma hier niet worden gehanteerd om de sterkte van het verband aan te geven. Daarom werd Cramer's V berekend. Deze bedraagt 0.21.

Uit tabel 7 valt op te maken dat de kennis van het actiecomité hoger ligt bij de leden met een sterk ontwikkeld klassebewustzijn. Een negatieve evaluatie is in beide groepen ongeveer even hoog, maar sterk klassebewuste militanten evalueren de werking in positievere termen.

Uit de antwoorden op de vraag of het actiecomité in de toekomst nogmaals actief moet zijn, blijkt dat het een zekere functie vervult binnen de syndicale structuren. Van de respondenten wenst 80% dat de organisatie van stakingen in de toekomst weer door het actiecomité gebeurt. Bij leden met een hoog klassebewustzijn is deze wens iets sterker aanwezig (88%) dan bij de leden met een laag klassebewustzijn (75%).

Hieruit valt voorzichtig af te leiden dat er inderdaad een mogelijk positief verband bestaat tussen sociaal bewustzijn en negatieve controle. De moeilijke (hypothetische) operationalisering en de belangrijke kwalitatieve dimensie van het begrip maken evenwel dat verder onderzoek naar dit verband geboden is.

Democratische overtuiging en sociaal bewustzijn
Het belang dat gehecht wordt aan interne vakbondsdemocratie uit zich op verschillende manieren. Participatie en interesse in de vakbondstructuren is er een van (Edelstein, 1967, blz. 21). Maar ook een waardenpatroon dat expliciet de nadruk legt op democratisering is een belangrijke component (Coleman, 1960, blz. 214; Lipset, 1960, blz. 235). Het onderscheid tussen verschillende bewustzijnsniveaus loopt vooral via het (actief) nastreven van democratische besluitvormingsmechanismen. Deze gedachtengang volgend, werd de hypothese bekeken dat sterk klassebewuste vakbondsleden minder tevreden zijn met de bereikte 'democratiseringsgraden' en democratie op zich ook belangrijker vinden dan andere leden.

Om dit na te gaan werd een schaal geconstrueerd waarin achtereenvolgens naar een evaluatie en naar het belang van een aantal relevante democratie- en controledimensies werd gevraagd. In tabel 8 worden deze resultaten gepresenteerd.

Leden met een hoog klassebewustzijn hebben een meer veeleisend ideaalbeeld van vakbondsdemocratie, en het verschil tussen dit ideaalbeeld en de gepercipieerde mate van democratie (democratiesatisfactie) is bij hen ook systematisch groter.

Minder voor de hand liggend is echter het gegeven dat leden met een lage score op de bewustzijnsindex bij nogal wat evaluatie-uitspraken gemiddeld lager scoren (en dus minder tevreden zijn) dan leden met een hoog klassebewustzijn. Een mogelijke verklaring hiervoor is de hogere participatie van de leden met een hoog klassebewustzijn. Omdat zij meer participeren, zijn zij ook meer betrokken bij de beslissingen, waardoor zij in feite zichzelf en hun eigen acties evalueren.

De hypothese dat de democratiesatisfactie van deze leden lager is, gaat dus zeker niet zo maar op. Voor de andere stellingen hebben we wel evidentie gevonden: zowel het ideaalbeeld als de discrepantie tussen de democratiesatisfactie en het ideaalbeeld zijn veel scherper bij vakbondsleden met een hoog klassebewustzijn dan bij de anderen.

Samenvatting

Bewustzijnsprocessen hebben een rechtstreekse (positieve) invloed op de mogelijkheden van democratisering in de vakbeweging. Deze formule vat kernachtig de verkregen resultaten samen. Toch dient deze vaststelling genuanceerd te worden. Dit was mogelijk door de vierdimensionale conceptualisering van vakbondsdemocratisering. Deze dimensies van democratisering en hun rela-

Tabel 8. Democratische overtuiging en sociaal bewustzijn*

	Hoog klasse- bewustzijn	Laag klasse- bewustzijn
Bond is democratisch georganiseerd	0.907	1.044
Voldoende op de hoogte gehouden over bond	0.867	0.697
Leden bepalen mee het vakbondsbeleid	1.037	0.558
Belangrijke beslissingen door zo groot mogelijke groep genomen	1.000	0.659
Genoeg algemene ledenvergaderingen in bond	0.475	0.341
Voldoende kans om mening te geven over leiding	0.886	0.883
Leiding houdt rekening met opmerkingen van leden	1.140	0.825

* De maten in deze tabel zijn als volgt samengesteld: de gemiddelde scores op de vijfpuntsschalen 'evaluatie' (cens-oneens) en de spiegelschaal 'ideaalbeeld' (belangrijk-onbelangrijk) werden berekend. Daarna werd het verschil tussen beide gemaakt. Hoe hoger de waarde, hoe groter de discrepantie tussen beide en hoe belangrijker democratie dus wordt geacht.

tie met sociaal bewustzijn zullen nogmaals schematisch doorlopen worden.

Daarbij moet nogmaals duidelijk op de specificiteit van de onderzoekssetting worden gewezen. De ACOD-Antwerpen is om een aantal redenen een uitzonderlijke onderzoekssituatie. De centrale is sterk conflictbereid, legt zelf de nadruk op de sociaal-politieke dimensie van het vakbondsoptreden en genereert blijkbaar op die manier ook meer militante leden rond een politiek-syndicaal project. Dit maakt dat de onderzoeksresultaten op twee manieren gekwalificeerd moeten worden.

Enerzijds vertoont zo'n onderzoekssetting nogal wat kenmerken van een ideaaltypische situatie, waardoor relaties op een 'zuivere' manier kunnen worden bestudeerd. Anderzijds betekent dit ook dat vergelijkingsmateriaal uit andere vakbonden noodzakelijk is om de (relatieve) waarde van de gegevens te kunnen inschatten.

Participatie, operationeel de meest gedifferentieerde dimensie, geeft op de meest duidelijke manier het verband met sociaal bewustzijn weer. Iedere onderzochte participatie-indicator leidde tot gelijke conclusies: vakbondsleden met een hoog klassebewustzijn nemen veel meer deel aan de vakbondswerking, op gelijk welk niveau.

Ook de interne kritiek kan worden bestudeerd in het licht van bewustzijnsprocessen. In de onderzochte mechanismen die spelen in oppositieprocessen is de invloed van bewustzijnsniveaus zeer duidelijk. De drie onderling gerelateerde elementen van interne kritiek (kritiek, kritiekformulering en kanalisering van kritiek) worden in belangrijke mate beïnvloed door het bewustzijnsniveau.

Met betrekking tot negatieve controle daarentegen is – omwille van situationeel gebonden redenen – geen duidelijk en eenduidig verband te leggen met sociaal bewustzijn. Zowel de moeilijke operationalisering als het eerder abstracte karakter van het begrip spelen daarin een belangrijke rol. De deelname in intra-syndicale alternatieven daarentegen is afhankelijk van het bewustzijnsniveau, zodat een (zij het voorzichtig) positief verband aangenomen mag worden. Tenslotte ligt bij sterk klassebewuste leden het democratisch aspiratieniveau hoger dan bij de andere leden.

Vakbondsleden en vakbondsdemocratisering

Welke algemene conclusies kunnen we, naast de onmiddellijke besluiten uit de onderzoeksresultaten, trekken uit deze gegevens? Twee elementen lijken ons voldoende relevant om nader te bekijken.

In de eerste plaats dient onze aandacht te gaan naar een appreciatie van mobilisatietheorieën à la Olson (1966) en Crouch (1982). De cliëntbinding tussen vakbondsleden en hun organisaties, door sommige auteurs geconcipeerd als een intrinsieke component van de organisatierationaliteit van vakbonden, opent volgens onze gegevens weinig perspectieven voor de studie van hun democratisch functioneren. Uit het verrichte onderzoek blijkt immers dat vooral van de leden die een meer uitgebreide functiedefinitie van vakbonden hanteren, impulsen tot democratisering uitgaan. Bovendien menen we enkele kanttekeningen te moeten plaatsen bij deze essentieel ahistorische (mobilisatie)-modellen. De tendens naar een instrumentele, geïndividualiseerde, cliëntelistische vakbondsbinding kan immers niet zo maar als een gegeven worden beschouwd (Hyman, 1975, blz.

25). Zowel de 'cliënten' als de 'leden' onder de aansloten (aldus instrumenteel-utilitaire resp. ideologische lidmaatschappen parafraserend, zie Van Ham e.a., 1985) blijken elk hun eigen rol te spelen in de interne politieke processen van vakbonden.

Daarnaast kunnen we ook op een breder sociaal-politiek niveau enkele bedenkingen formuleren. Vakbondsdemocratie is, om verschillende redenen, blijkbaar een probleem dat intrinsiek met de ontwikkeling van het (industriële) kapitalisme verbonden is. Het is daarom een problematiek die steeds en overal leden van een samenleving beoort. Militante vakbondsactie wordt, in het politieke discours, nogal snel een gevolg genoemd van een gebrek aan vakbondsdemocratie. Uit de in dit artikel gepresenteerde resultaten blijkt geen enkele aanwijzing hiervoor. De wil van de wetgever om vakbondsdemocratie wettelijk te sanctioneren, zoals in Groot-Brittannië (Undy en Martin, 1984), moet daarom begrepen worden als een poging de conflictbronnen die eigen zijn aan de ontwikkeling van het kapitalisme te beheersen.

Bij deze pogingen kunnen twee bedenkingen gemaakt worden. Enerzijds is het zeker een gunstige zaak te noemen dat democratisering binnen de vakbonden nauwlettend wordt gevolgd. Door de vooraanstaande rol die vakbonden in ons hedendaags sociaal-economisch bestel spelen, wordt vakbondsdemocratie steeds meer een essentiële voorwaarde voor een algemene maatschappelijke democratisering. Anderzijds is er een zekere ironie terug te vinden in dit probleem, omdat precies de leden die een sociaal-politiek (i.p.v. een louter economisch) syndicalisme benadrukken, blijken bij te dragen tot deze democratiseringsprocessen. □

Noten

1. De auteur bedankt Dany Wijngaerts en Jacques Villokx voor hun kritische bedenkingen en opmerkingen bij eerdere versies van dit artikel. Het artikel is het resultaat van een onderzoek dat liep in het kader van een licentiaatsverhandeling die werd neergelegd in de afdeling Sociologie van de Vrije Universiteit Brussel (1985) en als TESA-rapport werd gepubliceerd onder de titel *Sociaal bewustzijn en vakbondsdemocratie*.
2. Zowel bij Michels als bij Lipset e.a. – de twee 'klas-sickers' op het gebied van de vakbondsdemocratie – wordt uitgebreid aandacht besteed aan de historiek van de politieke partij of vakbond en van de sociaal-politieke structuren waarbinnen zij functioneren. Het is daarom des te opvallender dat het verband

tussen de interne organisatie en de historische en sociaal-politieke omgevingsstructuren in latere studies uit de probleemstelling verdween. Pas sedert het begin van de jaren zeventig is een zekere heropleving van deze probleemformulering waar te nemen. Vooral de invloed van de (over-)institutionalisering van de vakbeweging op haar interne werking wordt daarin bestudeerd.

3. Daarom is elk onderzoek, wat ook de status mag zijn, nl. exploratief of toetsend, fundamenteel of toegepast, een bijdrage tot onze inzichten over het functioneren van (Belgische) vakbonden.
4. Zie Martens (1985) voor een overzicht van de Belgische vakbondsstructuren en het onderzoeksrapport (Hancké, 1985, blz. 71-86) voor een meer gedetailleerde situering van de vakbondscentrale op de Belgische sociale kaart.
5. Klandermans (1983) geeft aan dat participatie in vakbondsacties ook op een andere manier kan worden verklaard. Participatie is dan het nettoresultaat van een individuele afweging van (materiële, ideologische, affectieve enz.) kosten en baten (cfr. Olson, 1974). Daarom kan participatie ook worden gezien als de self-fulfilling prophecy dat velen zullen participeren (Klandermans, 1983, blz. 164). Het probleem met dergelijke theorieën is dat aan de verschillende componenten van de berekening die wordt gemaakt, slechts zelden gedifferentieerde gewichten worden toegekend. De materiële, ideologische, affectieve enz. kosten worden als het ware in één grote berekening opgenomen. In hoeverre hiermee afbreuk wordt gedaan aan het dynamisch karakter van sociale percepties, is een vraag die (voorlopig) onbeantwoord is gebleven, maar o.i. voldoende relevant is om gesteld te worden.
6. Een praktisch probleem dat zich stelde was de 'mogelijkheid' tot participeren. Hiermee wordt het volgende bedoeld: de vraagstelling was hoeveel keer de respondent 'het afgelopen jaar' (d.i. 1984) in de vakbond participeerde. Het was evenwel bijv. mogelijk dat geen verkiezingen plaatsvonden in die periode in een bepaalde deelsector van de centrale, waardoor de respondent gedwongen werd 'neen' aan te duiden. Om een aantal redenen, vooral van administratieve aard, was het echter onmogelijk om systematisch te controleren voor deze spreiding over de verschillende deelsectoren.

Literatuur

- Allan, G.A., *A sociology of friendship and kinship*, Allen en Unwin, Londen 1979.
- Anderson, J.C., 'A comparative analysis of local union democracy', *Industrial Relations*, 1978, nr. 3, blz. 278-295.
- Berger, S. (red.), *Organizing interests in Western Europe*, Cambridge University Press, Cambridge 1981.
- Bracke, J., 'Vakbonden onder druk: de jaren '70-'74 opnieuw belicht', *Tijdschrift voor Sociale Wetenschappen*, 1978, nr. 2, blz. 135-165.
- Brepoels, J., *Wat zoude ge zonder 't werkvolk zijn*, Kritik, Leuven 1981.
- Bundervoet, J., 'Vakbeweging in heroriëntering', *Gids op Maatschappelijk gebied*, 1974, nr. 4, blz. 303-320.

- Hyman, R., *Strikes*, Fontana/Collins, Glasgow 1981.
- Hyman, R. en R.H. Fryer, 'Trade unions: sociology and political economy'. In: Clarke en Clements (red.), 1977, blz. 152-174.
- Jacobi, O., B. Jessop, H. Kastendiek en M. Regini (red.), *Economic crisis, trade unions and the state*, Croom Helm, Londen 1986.
- Klandermands, B., 'Machtsvorming in een conflict', *Mens en Maatschappij*, 1983, nr. 2, blz. 151-167.
- Lipset, S.M., 'The political process in trade unions: a theoretical statement'. In: Galenson en Lipset (red.), 1960, blz. 216-242.
- Lipset, S.M., M. Trow en J.R. Coleman, *Union democracy*, The Free Press, Glencoe 1956.
- Mandel, E., *Vervreemding en revolutionaire perspectieven*, Van Gennep, Amsterdam 1973.
- Martin, R., 'Union democracy: an explanatory framework', *Sociology*, 1968, nr. 2, blz. 205-220.
- Marx, K., *De armoede van de filosofie*, Progres, Moskou 1974.
- Michels, R., *Democratie en organisatie*, Universitaire Pers Rotterdam, Rotterdam 1969.
- Nicholson, N., 'Mythology, theory and research on union democracy', *Industrial Relations Journal*, 1978/79, nr. 9, blz. 32-41.
- Nicholson, N., G. Ursell en P. Blyton, *The dynamics of white collar unionism*, Academic Press, New York/Londen 1981.
- Olson, M., *The logic of collective action*, Harvard University Press, Harvard 1966.
- *Politisering en professionalisering*, Congresboek Vlaams-Nederlands Sociologencongres, UIA, Wilrijk 1979.
- Rademaker, L. (red.), *Sociologische encyclopedie* (4 dln.), Het Spectrum, Utrecht/Antwerpen 1978.
- Ramaswamy, E.A., 'The participatory dimension of trade union democracy', *Sociology*, 1977, nr. 11, blz. 465-480.
- Sartori, G., 'Democracy', *International Encyclopedia of the Social Sciences*, Mac Millan/Free Press, Londen/New York 1968, vol. 3, blz. 112-121.
- Undy, R. en R. Martin, *Ballots and trade union democracy*, Blackwell, Londen 1984.
- Van de Kerckhove, J., 'De opstelling van de vakbeweging op de achtergrond van de industriële ontwikkeling in België', *Politisering en Professionalisering*, 1979.
- Van Doorn, J.A.A., 'Democratie'. In: Rademaker (red.), 1978, blz. 134-136.
- Vilrocx, J., *Werknemers in onzekerheid*, Masereelfonds, Gent 1981.
- Von Beyme, K., *Challenge to power*, Sage, Londen 1981.

In nr. 4, 1986 van dit tijdschrift is op blz. 43 een gedeelte van de literatuur weggevallen. Vandaar dat wij deze pagina hier nogmaals voor u afdrucken.

- Bundervoet, J., 'Militantenkernen: de sluimerende kracht van de vakbeweging', *De Nieuwe Maand*, 1977, nr. 10, blz. 635-644.
- Bundervoet, J., 'Vakbond en politiek in crisistijd', *Res Publica*, 1983, nr. 7, blz. 219-236.
- Carew, A., *Democracy and government in trade unions*, Allen en Unwin, Londen 1976.
- Clarke, T. en L. Clements (red.), *Trade unions under capitalism*, Fontana/Collins, Glasgow 1977.
- Coleman, J.R., 'The compulsive pressures of democracy in unionism'. In: Galenson en Lipset, 1960, blz. 207-215.
- Coser, L.A., *The functions of social conflict*, The Free Press, Glencoe 1956.
- Coser, L. en B. Rosenberg (red.), *Sociological Theory*, Collier/Mac Millan, Londen 1976.
- Crouch, C., *Trade unions: the logic of collective action*, Fontana, Glasgow 1982.
- Edelstein, J.D., 'An organizational theory of union democracy', *American Sociological Review*, 1967, nr. 32, blz. 19-31.
- Edelstein, J.D. en M. Warner, *Comparative union democracy*, Allen en Unwin, Londen 1975.
- Eldridge, J.E.T., 'Trade unions and bureaucratic control'. In: Clarke en Clements (red.), 1977, blz. 175-183.
- Erbes-Seguín, S., *Démocratie dans les syndicats*, Mouton, Parijs 1971.
- Flanders, A., *Trade unions*, Hutchinson, Londen 1977.
- Galenson, W. en S. Lipset (red.), *Labor and trade unionism*, Wiley, Londen 1960.
- Giddens, A., 'Power, the dialectic of control and class structuration'. In: Giddens en Mac Kenzie, 1982, blz. 29-45.
- Giddens, A. en G. Mac Kenzie, *Social class and the division of labour*, Cambridge University Press, Cambridge 1982.
- Goldthorpe, J., D. Lockwood, F. Bechhofer en J. Platt, *The affluent worker: industrial attitudes and behaviour*, Cambridge University Press, Cambridge 1970.
- Gouldner, A.W., 'Metaphysical pathos and the theory of bureaucracy'. In: Coser en Rosenberg (red.), 1976, blz. 377-386.
- Hancké, B., *Sociaal bewustzijn en vakbondsdemocratie*, TESA-rapport, Centrum voor Sociologie-VUB, 1985.
- Hemingway, J., *Conflict and democracy*, Clarendon Press, Oxford 1978.
- Hirschman, A.O., *Exit, voice and loyalty*, Harvard University Press, Cambridge 1974.
- Hyman, R., *The Worker's Union*, Clarendon Press, Oxford 1971.
- Hyman, R., *Marxism and the sociology of trade unionism*, Pluto Press, Londen 1975.
- Hyman, R., *Strikes*, Fontana/Collins, Glasgow 1981.
- Hyman, R. en R.H. Fryer, 'Trade unions: sociology and political economy'. In: Clarke en Clements (red.), 1977, blz. 152-174.
- Jacobi, O., B. Jessop, H. Kastendiek en M. Regini (red.), *Economic crisis, trade unions and the state*, Croom Helm, Londen 1986.
- Klandermans, B., 'Machtvorming in een conflict', *Mens en Maatschappij*, 1983, nr. 2, blz. 151-167.
- Lipset, S.M., 'The political process in trade unions: a theoretical statement'. In: Galenson en Lipset (red.), 1960, blz. 216-242.
- Lipset, S.M., M. Trow en J.R. Coleman, *Union democracy*, The Free Press, Glencoe 1956.
- Mandel, E., *Vervreemding en revolutionaire perspectieven*, Van Gennep, Amsterdam 1973.
- Martin, R., 'Union democracy: an explanatory framework', *Sociology*, 1968, nr. 2, blz. 205-220.
- Marx, K., *De armoede van de filosofie*, Progres, Moskou 1974.
- Michels, R., *Democratie en organisatie*, Universitaire Pers Rotterdam, Rotterdam 1969.
- Nicholson, N., 'Mythology, theory and research on union democracy', *Industrial Relations Journal*, 1978/79, nr. 9, blz. 32-41.
- Nicholson, N., G. Ursell en P. Blyton, *The dynamics of white collar unionism*, Academic Press, New York/Londen 1981.
- Olson, M., *The logic of collective action*, Harvard University Press, Harvard 1966.
- *Politisering en professionalisering*, Congresboek Vlaams-Nederlands Sociologencongres, UIA, Wilrijk 1979.
- Rademaker, L. (red.), *Sociologische encyclopedie* (4 dln.), Het Spectrum, Utrecht/Antwerpen 1978.
- Ramaswamy, E.A., 'The participatory dimension of trade union democracy'. *Sociology*, 1977, nr. 11, blz. 465-480.
- Sartori, G., 'Democracy', *International Encyclopedia of the Social Sciences*, Mac Millan/Free Press, Londen/New York 1968, vol. 3, blz. 112-121.
- Undy, R. en R. Martin, *Ballots and trade union democracy*, Blackwell, Londen 1984.
- Van de Kerckhove, J., 'De opstelling van de vakbeweging op de achtergrond van de industriële ontwikkeling in België', *Politisering en Professionalisering*, 1979.
- Van Doorn, J.A.A., 'Democratie'. In: Rademaker (red.), 1978, blz. 134-136.
- Vilroks, J., *Werknemers in onzekerheid*, Masereelfonds, Gent 1981.
- Von Beyme, K., *Challenge to power*, Sage, Londen 1981.